

VÁCLAV POŠTOLKA

ČESKÁ GEOGRAFIE VERSUS ŽIVOTNÍ PROSTŘEDÍ (REFLEXE VÝVOJE PO ROCE 1989)

V. Poštolka: *Czech Geography and Environmental Issues after 1989*. – Geografie – Sborník ČGS, 107, 1, pp. 50–62 (2002). – The contribution brings the author's personal views and attempts reflecting some of the important events, outcomes and trends in the Czech geography dealing with environmental issues in the first period after the 1989 turnover. The environmental issues permanently provide a large and significant – but after 1989 much more open and challenging – arena to geography. The author illustrates and tries to stress in a critical way based on several selected examples and activities that both geography / geographers activities and geographical studies / aspects / approaches did not effectively use this opportunity nor did they penetrate into the newly evolved and newly forming science and practice policies. On the contrary, the Czech geography's position in terms of environmental issues can be seen as defensive and therefore also weakening, especially in comparison with the development in the former German Democratic Republic, Poland and Slovakia. For instance, the Institute of Geography, Czechoslovak Academy of Science, which prepared and published the unique Atlas of Environment and Population Health of Czechoslovakia (1992) was abolished. Geography, however, must not resign from its role and ambitions to be one of the very important, maybe key disciplines dealing with the environmental issues.

KEY WORDS: Czech geography – environmental issues – 1989-95 events – priorities and projects – affected areas – Atlas of Environment and Health.

Úvod

Problematika životního prostředí (environmentální problémy) vždy poskytovala široký a významný – ale po roce 1989 mnohem otevřenější a nadějnější – prostor k uplatnění geografie. Obsahem tohoto příspěvku je osobní pohled a pokus o reflexi některých z důležitých událostí, výstupů a trendů v české geografii v jejím vztahu k problematice životního prostředí v onom otevírajícím se prostředí po roce 1989.

I když jsou uváděné pohledy omezené jen na několik vybraných příkladů, měly by vést nejen k zamyšlení, ale především k diskusi, v níž bychom měli hledat cesty vedoucí k pozitivním změnám. Neskrývám, že jsem od vývoje po roce 1989 očekával mj. významnější společenské uplatnění geografie a že hledám důvody, které tomu brání a proč tomu tak není.

Myslím, že geografové a geografie, resp. geografické studie, aspekty a přístupy nevyužili efektivním způsobem tuto příležitost a nezaujali významnější pozice v nově se vytvářejících anebo transformujících vědeckých strukturách a při formulování praktických opatření. Naopak, pozice české geografie ve vztahu k životnímu prostředí – alespoň v první transformační vlně – se může jevit jako defenzivní, ale i labilní, např. v porovnání s vývojem v bývalé NDR, Polsku, ale i na Slovensku. Ani příprava a vydání vynikajícího díla, ja-

kým byl v roce 1992 Atlas životního prostředí a zdraví obyvatelstva ČSFR, nezabránilo zrušení Geografického ústavu ČSAV.

Geografie, nesmí přesto rezignovat na svou roli a ambice zařadit se mezi nejdůležitější, možná klíčové disciplíny zabývající se životním prostředím. Je však třeba se kritickým způsobem podívat na problémy, nedostatky a chyby, kterými jsou geografie / geografové zatíženi, oslabováni anebo handicapováni, a proč jsou v porovnání s jinými obory, jak o tom svědčí i vývoj po roce 1989, méně úspěšnými. Cestou k tomu je vlastní sebereflexe, která by měla vést k razantnějšímu odstraňování zjevných nedostatků, ale zároveň s tím i k sebevědomějšímu uplatňování nesporných, leč nedůrazně prezentovaných a prosazovaných předností, kterými geografie disponuje.

Vstupujeme do nových časů

V úvodu k publikaci *Geosystémová diagnóza stavu životního prostředí ČSR* (Geografický ústav ČSAV 1990) je konstatováno, že „výzkumem životního prostředí se pracovníci Geografického ústavu ČSAV v Brně zabývají již více než dvacet let, a první souborná monografie obsahující geografický rozbor stavu životního prostředí ČSR byla zpracována již před více než deseti lety (Demek a kol. 1978)... a v tomto období se zhoršování stavu životního prostředí stalo jedním z nejnámennějších problémů naší společnosti“. Redakční uzávěrka byla v lednu 1990 a je tak jednou z prvních publikací vydaných již v době uvolnění předtím působících politických tlaků a deformací, přesto je výrazně poznamenána silou setrvačnosti dřívějších a již „zaběhnutých“ přístupů. Nepřekročila výrazněji stín „tradičních“ přístupů a zajetí deformované „geosystémové teorie“ (ve smyslu převahy až stereotypně opakovaných složkových a parciálních pohledů na úkor a namísto pokusů o syntetizující a praktickým potřebám odpovídající pohledy).

Ze souboru celkem 17 tematických map ČSR (v měřítku 1:500 000), které jsou součástí studie, se pouze jediná mapa – označená jako Hodnocení konfliktů v krajině – zabývá souborným hodnocením úrovně životního prostředí. Na mapě je vymezeno pět typů současné krajiny: silně technizovaná městská průmyslová krajina, středně technizovaná městsko venkovská krajina, slabě technizovaná zemědělská krajina, nepatrně technizovaná lesní krajina, a nepatrně narušená vysokohorská krajina.

Podle teorie „působení stresových faktorů a tím vyvolaných ekologických stresů v geosystémech“ (Buček, Míchal, Mikulík 1985) jsou dále na území ČSR vymezovány tři typy území:

- území s velmi silnými konflikty v krajině, resp. s velmi narušeným životním prostředím
- území se silnými konflikty v krajině, resp. se silně narušeným životním prostředím
- území se slabými konflikty v krajině, resp. s narušeným životním prostředím.

Kritérii pro hodnocení úrovně narušení životního prostředí byla jako obvykle velikost zdrojů znečištění ovzduší a vody, znečištění ovzduší vlivem SO₂ a polétavým prachem, znečištění vodních toků (třídy čistoty) a pásma ohrožení lesních porostů (předpokládaná životnost smrkových porostů), zatímco jako nová kritéria se navíc uplatnila „velkoplošná devastace reliéfu“ (větší než 1 km²), „silně zatížené dopravní silniční tahy“ (nad 5 000 vozidel denně) a „oblasti postižené znečištěním vody v okolí vodních nádrží a toků“.

Podle těchto kritérií „území s trvale velmi silně narušeným životním prostředím, velmi silnými konflikty v krajině a geosystémy dlouhodobě vystavenými intenzivnímu působení stresových faktorů jsou soustředěna v šesti oblastech: podkrušnohorské, středočeské, plzeňské, ostravské, východočeské a brněnské“. Uvádí se charakteristika prostředí těchto oblastí, v níž tradičně dominují údaje o znečištění ovzduší a vody, doprovázené hodnocením kvality sociálního prostředí a také zdravotního stavu obyvatel. Byla přítom využita metodika zjišťování tzv. ztraceného životního potenciálu podle okresů a obcí s více než 5 000 obyvateli za léta 1977 – 1981.

Jedním z významných závěrů, který se však již nepromítl do souborného hodnocení je ten, že „ve specifické úmrtnosti hraje struktura sociálního prostředí možná významnější roli než znehodnocení přírodního prostředí“ (Vaisnar 1990). V tom je skryt jeden z výrazných paradoxů finálního (komplexního) hodnocení úrovně životního prostředí, které se vzdor proklamovanému širace systémovému pojetí stále tvrdošjně opírá, resp. zajímá především a dominantně o „prvky přírodního subsystému“ a aspekty jeho ovlivnění (poškození / narušení) lidskou činností. I kdybychom to mohli přijmout s vysvětlením, že „přírodní prvky“ jsou svou povahou a postavením v území (stabilní – více determinované) mnohem zranitelnější, ale také lépe poznatelné než člověk a „socioekonomické prvky“ (mobilní – komplikovanější struktury), neznamená to, že bychom tím zároveň měli přijímat takto zredukované a nevyrovnané pojetí hodnocení tak významného a svou podstatou nepochybně komplexního (komplexně geografického) problému, jakým je životní prostředí.

Na mapě souborného hodnocení kvality životního prostředí celé České republiky, ale i v doprovodném textu nenajdeme konfrontaci nebo diskusi – jakoby naše geografie neměla ponětí o jejich existenci a významu – s tzv. postiženými oblastmi. Přitom právě téma vymezení, hodnocení a sledování vývoje „postižených oblastí“ jako jednoho z typů problémových oblastí mělo být jedním z prvořadých a přitom zcela nezbytných témat geografických prací, a také jedním z hlavních příspěvků geografů k poznání reality a jejímu pozitivnímu ovlivňování.

Životní prostředí jako priorita a program

I s ohledem na uváděné nedostatky a problémy, ale s vědomím nesporných předností a kvalit geografického studia životního prostředí překvapuje, že autorské zázemí publikace *Životní prostředí České republiky: Vývoj a stav do konce roku 1989* (MŽP ČR 1990) vydané bezprostředně po událostech v roce 1989, postrádá větší vliv geografických pracovišť. Publikaci zpracoval kolektiv nově ustaveného ministerstva v čele s první ministrem životního prostředí B. Moldanem ve spolupráci se s. p. Terplan (dříve Státní ústav pro územní plánování) a s použitím materiálů Ekologické sekce Československé biologické společnosti při ČSAV (viz příl. 1).

V úvodu publikace nazývané v té době Modrou knihou se zdůrazňuje hluboká mravní krize naší společnosti po roce 1968, v níž jsme se dostali do bludného kruhu. To mj. vedlo i k tomu, že „po velmi dlouhou dobu se v oblasti životního prostředí lež projevovala především ve snaze zakrýt pravý stav věcí“ a „teprve na začátku 80. let se začaly objevovat první publikace uvádějící alespoň některé údaje“ (předcházející počiny Geografického ústavu ČSAV, ale i jiných publikací tedy zřejmě nebyly autorům známy anebo nebyly považovány za dostatečně pravdivé).

Není náhodou, že většina autorů a vedoucích pracovníků na v té době vytvořeném Ministerstvu životního prostředí jsou nebo byli právě členy Ekologické sekce Československé biologické společnosti při ČSAV. Ta zahájila svou činnost začátkem 70. let a zaměřila se na „diskuse špičkových odborníků nejrůznějších oborů o problémech životního prostředí“. Významným činem této sekce bylo vypracování memoranda pro vládu ČSR, v němž byl podán „objektivní, neretušovaný obraz o stavu životního prostředí v naší republice“ a který byl pro většinu vedoucích činitelů „šokujícím obrazem, i když bylo možno předpokládat, že mohli mít přesnější informace než my“ a „výsledkem bylo zdvojnásobení investic do životního prostředí v chystané pětiletce“ (poznámka: 1986 – 1990).

Dokladem výrazně aktivního – na rozdíl od Geografické společnosti – a společensky angažovaného působení této sekce byl její podíl na vytvoření nového ministerstva bezprostředně po listopadových událostech roku 1989, uspořádání konference Strategie trvale udržitelného rozvoje ve dnech 31. 1. – 2. 2. 1990 v Praze, a na přípravě a vydání tzv. Modré a Duhové knihy o problémech životního prostředí v ČR ještě v roce 1990.

Pramen: H. Rambousková a P. Trpák 1990

Přitom na jiném místě – rovněž v souvislosti s utajováním informací týkajících se vlivu životního prostředí na člověka a jeho zdraví – se připomíná „Ekologický generel ČSR (1985) zpracovaný Terplanem a Geografickým ústavem ČSAV Brno, v němž byly všechny kapitoly týkající se lidského zdraví, tzv. ztraceného lidského potenciálu a regionálních rozdílů zdravotních charakteristik lidské populace, na příkaz zadavatele vyškrtnuty a z konceptu materiálu odstraněny“.

Součástí Modré knihy je oddíl zabývající se Regionální problematikou životního prostředí ČR rozčleněný na tři části – Okresy, Kraje a Česká republika – v němž se koncentrují geografické aspekty hodnocení stavu a vývoje životního prostředí (představující přitom asi 13 % celého rozsahu knihy). Mezi souborem k tomu uváděných podkladů, v němž převládají práce Terplanu zabývající se vymežováním tzv. postižených oblastí, se objevuje jediná práce, na které se podílel také Geografický ústav ČSAV, a to Soubor map zdravotnictví ČSSR (pod vedením A. Götze společně s Výzkumným ústavem vědeckotechnického rozvoje, 1987).

Postižené oblasti

Oficiálně schválená metodika (návrh z roku 1985 schválen s federální platností v prosinci 1988) nekorespondovala v intervalovém rozlišení s doporučenými hodnotami Mezinárodní zdravotnické organizace (WHO), takže bylo u nás v postati eliminováno vymezení V. třídy – extrémně narušené prostředí. Dodatečnou úpravou proto byly změněny intervaly jednotlivých faktorů.

Podle tohoto hodnocení (stav na konci 80. let, Modrá kniha) v ČR „žije v extrémně a silně narušeném prostředí (V. a IV. třída), představujícím málo přes 7 % rozlohy ČR, 5,8 miliónu obyvatel, tj. 57 % obyvatel ČR, a asi na 80 % území ČR je sledován postupný nárůst škod na základních složkách životního prostředí a základních fondech v důsledku přetěžování území výrobními aktivitami nebo narušování škodlivinami vypouštěnými do ovzduší, vody a půdy“. Aniž je to však blíže doloženo – a takto vedenou argumentaci bychom právě v tomto kontextu očekávali – uvádí se, že „za evropský, možná i světový primát lze považovat východní část podkrušnohorské pánve – oblast čtyř pánevních okresů (Ústí nad Labem, Teplice, Most, Chomutov)“, kde „celkový stav

prostředí doplňují velkoplošné devastace terénu a zanedbaný stav stavebního fondu měst, vesnic a kulturních památek“. Na jiném místě se k tomu však správně poznamenává, že „úroveň životního prostředí je v rámci postižených oblastí silně diferencována a kumulace výrazně negativních důsledků synergetického působení širokého spektra škodlivin je výrazně koncentrována do center měst a obcí anebo do úzce vymezených spádových oblastí a středisek osídlení v centru postižených oblastí“.

Tím je vyjádřen, jinak zde neuváděný, zásadní nedostatek vymezení a pojetí tzv. postižených oblastí (určovaných od roku 1974 usnesením vlády), které postrádá jejich vnější a vnitřní diferenciaci. Na jednu úroveň se tak dostává „ústecko-chomutovská oblast“ a dalších sedm oblastí včetně Hlavního města Prahy a Brna, a na stejné úrovni jsou všechny obce a místa uvnitř územně rozsáhlé „ústecko-chomutovské oblasti“ vymezené jako čtyři pánevní okresy a západní část okresu Děčín. Naproti tomu sousední „sokolovsko-karlovarská postižená oblast“ je vymezena jako území jen vybraných obcí těchto okresů. Do postižených oblastí se nedostalo Kladno (Kladensko), uváděné jako okres s „extrémně narušeným prostředím“, zatímco zařazení – a s tím spojených určitých výhod – se „dostalo“ oblastem a místům s příznivějším hodnocením úrovně životního prostředí (Hradec Králové, Pardubice, Mělník a Brno). Přitom okres Kladno měl jednu z nejnižších hodnot střední délky života a v letech 1981 – 1985 se v ní pohyboval na úrovni pánevních okresů.

Právě v absenci přesnějšího a objektivnějšího vymezení „postižených oblastí“ včetně jejich vzájemné a vnitřní diferenciaci podle úrovně narušení, ale také i vlastností (kvality) a významu prostředí – především pro účely a potřeby státní správy – spatřuji jak nedostatek této publikace, tak i jeden z hlavních dluhů a povinností naší geografie.

Poznámka: Tyto nedostatky se pokoušela řešit nově navrhovaná metodika vymezení a diferenciaci postižených oblastí, iniciovaná a koncipovaná za významné účasti skupiny geografů ve Výzkumném ústavu výstavby a architektury (Anděl 1993 a Poštolka 1996). Po zániku Pracoviště pro životní prostředí tohoto ústavu, a provedených kompetenčních přesunech na úkor Ministerstva životního prostředí, byl původně rozsáhlý a ambiciózní projekt postupně opuštěn.

Absenci přítomnosti geografů, resp. geografických aspektů životního prostředí a jeho hodnocení si také lze vysvětlit skutečností, že v navazující tzv. Duhové knize – *Program ozdravení životního prostředí ČR* (Academia a MŽP ČR 1990) – zpracované již plně kolektivem MŽP ČR pod vedením nového ministra B. Moldana, byla velice silně okleštěna problematika tzv. postižených oblastí.

Zatímco v návrhu této „Duhové knihy“ (Duhového programu), který byl předložen k veřejné diskusi – byl mj. publikován v časopise Územní plánování a urbanismus (1990, č. 3) – najdeme hned za úvodem část „Výrazně postižené oblasti“ (v členění na Jednotlivé oblasti a Směry řešení), v jeho konečné verzi téma postižených oblastí mizí a místo toho nacházíme v závěru jen jednostránkovou vložku Regionální programy.

Jakkoliv je to v kontextu doby paradoxní, považuji tuto skutečnost za málo pochopitelné zakrývání a naprosto nevhodné tlumení „územních“ projevů a výrazných rozdílů úrovně životního prostředí, jejichž dokladem byla objektivní existence „postižených oblastí“. Na tom nemůže nic měnit ani konstatování, že se jedná o „dočasnou kategorii takových regionů“. Tím spíše, že rozměr a závažnost problému jsou dále dokumentovány údaji, že „rozloha těchto oblastí představuje 10 % státního území, kde žije 40 % obyvatelstva“. Vyřaze-

ní, resp. evidentní záměr o vyřazení problematiky „postižených oblastí“ nabývá na kuriozitě i konstatováním, že „naše nejčistší oblast – Šumava – je co do znečištění z atmosféry zatížena asi jako jižní část Švédska, považovaná v této zemi za území velmi silně postižené a nebezpečně ohrožené“. Toto konstatování, které bylo součástí návrhu, se však již ve finální verzi neobjevilo!

I když se na jedné straně uvádí, že „některá území naší republiky jsou zařazena podle souhrnných ukazatelů prostředí mezi oblasti zvláště postižené“ (tím se míní podle upravené metodiky Terplanu z roku 1988) a tyto oblasti jsou zde uvedené, Duhový program jednoznačně vyjadřuje preferenci složkového (sektorového / odvětvového) přístupu a územní pohledy se v tomto pojetí zřetelně vytrácejí.

Dokladem absence geografického (prostorově komplexního) pohledu na realitu je následující řetězec rozporných konstatování zmítající se mezi převážně „složkovým“ a jen okrajově „územním“ viděním problémů životního prostředí, které vrcholí tím, že v souboru a členění základních cílů – za kterými následují legislativní, finanční, technologická, personální a organizační opatření – chybí „komplexně územní“ (geografické) aspekty. Nejblíže k tomu mají základní cíle „v ochraně přírody a krajiny“ stanovující „vytvořit právní základnu pro zajištění územních systémů ekologické stability na ochranu složek přírody a přírodních společenstev a pro zabezpečení optimálního vývoje území v podmínkách tržního hospodářství“ (poznámka: zdůrazněno autorem).

Podobně jako prosazené zákony o hodnocení vlivů na životní prostředí (EIA) a zákon na ochranu přírody a krajiny se i za těmito ušlechtilými cíli skrývaly, a to je nutné připomínat, jak osobní ambice, tak lobbystické a z toho profitující zájmové (oborové) skupiny. A geografie, resp. geografové, podobně jako začátkem 70. let ani začátkem 90. let, nedokázali tuto novou situaci využít ve prospěch většího uplatnění a zvýšení společenské prestiže oboru.

Geografie na nové scéně – Atlas životního prostředí

Nesporně významným podílem naší geografie bylo zpracování Atlasu životního prostředí a zdraví obyvatelstva ČSFR (Geografický ústav ČSAV Brno a Federální výbor pro životní prostředí, 1992), který byl připraven v mimořádně krátké době pro prezentaci na významné Konferenci OSN o životním prostředí a rozvoj (Earth Summit, UNCED) v Riu de Janeiru v roce 1992. Tehdejší ministr J. Vávroušek, zároveň také iniciátor a propagátor tohoto díla, ve své předmluvě uvádí, že „je prvním systematickým pokusem o paralelní zmapování stavu životního prostředí a zdravotního stavu obyvatelstva, a to nejen v Československu, ale i v evropském a světovém měřítku“. Obsah atlasu je rozdělen na čtyři tematické okruhy (viz tab. 1).

Jako zvláště cenné se jeví jednak ty mapy a doprovodné texty, které ukazují nové nebo v geografii dosud méně nebo málo prezentované aspekty životního prostředí, a jednak ty, které novým a vhodnějším způsobem vyjadřují známá a tradičně vyhledávaná témata hodnocení složek a aspektů životního prostředí. Nové pohledy na životní prostředí a potřebné rozšíření mnohdy již „strnule opakovaného“ rejstříku geografické produkce jsou zřejmě již z názvů některých tematických map, např.: Limitující přírodní faktory životního prostředí, Produkční potenciál půd a jejich ohrožení, Intenzifikační faktory zemědělské výroby, Náročnost průmyslu na základní výrobní faktory, Ekologická stabilita krajiny, Limitující faktory alokace investic do ochrany životního prostředí, Ekologické vědomí obyvatelstva, Ekologicky extrémně náročná pří-

Tab. 1 – Čtyři tematické okruhy, na které je rozdělen Atlas životního prostředí a zdraví obyvatelstva ČSFR (Geografický ústav ČSAV Brno a Federální výbor pro životní prostředí, 1992)

Tematický okruh	ML	HM	VM	DM	Celkem	Pozn.
A: Geografické podmínky	3	3	1	1	5	–
B: Přírodní a socioekonomické faktory ŽP	8	8	8	8	24	5
C: Územní předpoklady zlepšení stavu ŽP	4	3	4	13	20	6
D: Zdravotní stav obyvatel a síť zdrav.zařízení	6	2	9	42	53	–
Celkem listů/map	21	16	22	64	102	11

ML = mapové listy, HM = hlavní mapy, 1:1.000 000

VM = vedlejší mapy, 1:2 000 000 nebo 1:3 000 000

DM = doplňující mapy, 1:4 000 000 nebo 1:4 500 000

Pozn. = počet map, které autor oceňuje jako zvláště důležité, podnětné a inovující příklady

myslová výroba, Územní předpoklady trvale udržitelného rozvoje, Celkové hodnocení předpokladů trvale udržitelného rozvoje.

Důležitou otázkou přitom však je, do jaké míry byly tyto progresivní změny ovlivněny „vnější osvicenou objednávkou“ a do jaké míry se na nich aktivně podíleli sami geografové.

Tak např. na výrazně syntetizující mapě Územní předpoklady trvale udržitelného rozvoje – je vyjádřeno překrývání (vrstvení) různých vlastností a různých zátěží území. Právě v takovém překrývání, resp. překryvnosti mnohde a mnohdy opačně působících vlastností a zátěží spočívá, podle mého názoru, podstata problematiky životního prostředí. Tato skutečnost byla však dlouho paradoxně opomíjena a jevy byly, i přes zdůrazňování vzájemných vazeb a interakcí, často (a to i v geografii) interpretovány izolovaně od ostatních.

Cílem mapy bylo – v souladu s nově prosazovanou koncepcí únosnosti krajiny a ekosystémů – identifikovat „nejzávažnější územní překážky (bariéry) trvale udržitelného rozvoje, které vznikly v důsledku degradace přírodních a společenských složek životního prostředí, a v kontrastu s tím znázornit území s nejnižší úrovní antropogenní transformace krajiny“.

Mozaika průniku a překrývání takových důležitých jevů a vlastností území jakými jsou na této mapě vyjádřené extrémní hodnoty ekologické stability, narušení životního prostředí, ohrožení půd, devastace těžbou, rozvrácení fyto-toxickými imisemi a znečištění vodních toků vytváří onen potřebný plastický obraz kombinace a kumulace negativních stránek životního prostředí. V kombinaci se zde použitým hodnocením měst podle „úrovně technického stavu hlavních funkčních složek“ (tím se míní průmysl, služby a bydlení) a podle „úrovně sociálního prostředí“ mapa jasně vypovídá o rozdílné nebo podobné struktuře, charakteru, ale také i intenzitě problémů životního prostředí v tom či onom území.

Jen při použití takového syntetizujícího pohledu – jehož významným nástrojem jsou nastupující „geografické informační systémy“ – máme možnost vidět území v jejich diferencované podobě včetně významných vnitřních a vnějších rozdílů a kontrastů. Názorným příkladem může být právě území severočeských „pánevních okresů“, kde jsou na malé ploše a na malých vzdálenostech vedle sebe, ale i nad sebou soustředěny všechny zde uvedené kate-

gorie „nejzávažnějších územních překážek rozvoje“, ale i území s nejvyšším stupněm ekologické stability. Z tohoto hlediska se žádná jiná část ČR označena jako „území se silně až extrémně narušeným životním prostředím“ nevyznačuje podobnou koncentrací „překážek rozvoje“ a takovými výraznými rozdíly až kontrasty.

I přes některé nedostatky a výhrady, které lze vznést k obsahu a interpretaci některých map a jejich doprovodných příloh, a které jdou zřejmě z velké části na vrub rychlosti a podmínek, za nichž se toto dílo rodilo a připravovalo, představuje Atlas jeden ze zřejmě nejviditelnějších a veřejností nejvíce používaných a také oceňovaných geografických „projektů“ této doby. Od účastníků summitu v Riu – J. Vavroušek a I. Rynda – jsou známy velice pozitivní ohlasy a značný zájem, které tehdy toto dílo vyvolalo.

Nové události na geografické scéně

Tím spíše jako stěžejí uvěřitelný paradox vyznívá bezprostředně na to navazující zrušení Geografického ústavu ČSAV ke dni 30. 6. 1993 po 30 letech jeho existence. Naproti tomu na Geografickém ústavu SAV v průběhu 90. let pokračuje a sílí publikační aktivita související se životním prostředím. Mezi významné osobnosti v tomto směru lze zařadit zejména J. Drdoše, M. Hubu, V. Iru a L. Mičiana.

Polský geografický ústav – Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN (Polska Akademia Nauk) – zůstal v transformačním období rovněž zachován. V roce 1994 vydal vynikající atlasové dílo zabývající se životním prostředím – Atlas zdrojů, hodnot a ohrožení geografického prostředí Polska (Atlas Zasobów, Walarów i Zagrożeń Środowiska Geograficznego Polski).

Geografický ústav v bývalé NDR se sídlem v Lipsku (Institut für Geographie und Geoökologie), k jehož názvu se dodatečně přidalo označení pro „geoeologii“, byl zachován a byl ve stejné době transformován na Institut für Länderkunde (ke změně došlo k 1. 1. 1992). Jedním z významných výsledků jeho práce je příprava a vydávání Národního atlasu Německa, který je rozčleněn na 12 svazků a bude postupně vycházet v letech 1999 až 2004.

Pokračovatelem činnosti ústavu na úseku životního prostředí se stala ve stejné době založená brněnská pobočka Ústavu geoniky AV ČR. Do této pobočky přešla většina pracovníků ústavu, kteří předtím ještě v rámci ústavu působili v Centru pro regionální výzkum a životní prostředí (ustaveno v roce 1991). Pobočka Ústavu geoniky AV ČR v Brně byla zakládána jako „Centrum pro životní prostředí“ s hlavním vědeckým programem „Regionální hodnocení životního prostředí v podmínkách ekonomické a sociální transformace“. Jako největší „geografické“ pracoviště tohoto druhu v ČR si do svého vínku dalo tyto dlouhodobé úkoly:

1. Vývoj životního prostředí v regionech různých typů
2. Geosystémy v ČR z hlediska životního prostředí
3. Životní prostředí v městských aglomeracích a sídelních systémech
4. Regionální diferenciacie životního stylu (kvality života)
5. Metody dálkového průzkumu země
6. Regionální informační systém a kartografie životního prostředí
7. Mezinárodní spolupráce – Regionální základy ekologického vývoje.

Výsledky prací a aktivit pobočky jsou publikovány v časopise Moravian Geographical Reports (vychází od roku 1993 pouze v angličtině), v pokračující řadě Studia Geographica a ve sbornících, z nichž tradiční se stává sborník

z každoročně konané konference CONGEO. Většina prací a témat výzkumu se týká území Moravy (a Slezska), zejména Brněnské a Ostravské aglomerace a modelových regionů, kterými jsou Ostravská aglomerace, jižní Morava a Žďárské vrchy.

Významně se pobočka – v rámci mezinárodní spolupráce – také podílela na přípravě dvou mapových děl pro region střední a východní Evropy: mapy Využití krajiny střední Evropy (koordinátor R. Richling, Polsko) a mapy Efekty politické a ekonomické transformace ve střední a východní Evropě až do roku 1992 (koordinátor T. Nefjodova, Rusko). Obě tyto mapy podobně jako mapa Životní prostředí ve střední a východní Evropě, na jejíž přípravě se naši geografové rovněž podíleli, byly publikovány rakouským Ústavem pro východní a jihovýchodní Evropu ve Vídni (Mikulík 1993).

Práce pobočky svým metodickým pojetím navazují na práce z období Geografického ústavu ČSAV a zřetelně se v nich projevuje určitá setrvačnost zavedené „systémové teorie“, ale i silící trend k využívání moderních technologií a metod geografického informačního systému a dálkového průzkumu země.

Nové přístupy v geografii a životní prostředí

Mezi tématy příspěvků sborníku *Teoretické přístupy a vybrané problémy v současné geografii* (Sýkora, ed. 1993), v jehož první větě se sympaticky připomínají „stojaté vody naší geografie“, překvapivě nenacházíme problematiku životního prostředí. Možná to symbolicky souvisí s dalším konstatováním, jak „vzdálená je naše geografie od běžného standardu“ a jak „naše geografie zůstala vývojem v podstatě nedotčena“. I když sborník vznikl za mimořádně krátké doby a jeho obsahem je soubor nesporně velice podnětných reflexí vybraných geografů nastupující „albertovské“ školy, problematika životního prostředí (environmentální geografie) by tu chybět neměla. Možná i to lze považovat za jeden z dokladů toho, jak a do jaké míry je, resp. není naše (a to i nově nastupující) geografie zainteresována nebo zasažena touto problematikou.

I když „environmentální aspekty“ najdeme např. v pojednáních D. Drbohlava (Behaviorální přístup v geografii) a u P. Pavlíka (Anglo-americká geografie ve dvacátém století), nejvýstižněji se k tématu podle mého názoru postavil J. Kára (1993). Ve svém Sporu o paradigma, geografický výzkum a společenskou praxi to sice formuluje jako „mlhavé řešení“, ale podle mého názoru tím označil řešení naprosto jasné a nezbytné, v němž volá po:

1. řešení rozporu mezi „přízemní faktografií“ a „smělými vizemi“ v gnoseologické dimenzi
2. řešení vztahu ke společenské praxi.

Zejména jeho hodnocení vztahu geografie ke společenské praxi považuji za „úder na hřebíček“ a zastávám stejný názor, že nám „chybí problémové zaměření, tj. vztahování naší činnosti k problémům a nikoli k objektům“. Přírodním důsledkem pak bývá skutečnost, že „jejich vazba (poznámka: geografických výzkumů a prací) na reálné problémy bývá volná a jaksi neutrální“, zatímco na jiné straně „nejobecnější geografické koncepty naopak jakoby oslovují všechny problémy, avšak zpravidla povrchně a neadresně“. I přes stejné výhrady bych s ním však rozhodně nesouhlasil tam, kde podle mého názoru při oprávněném odmítání „apriorního monopolu geografie na určitý úsek reality“ přehlíží a nevyzdvihuje její jedinečný a podle mého názoru nezastupitelný potenciál právě a především pro studium a řešení otázek životního prostředí.

V obsahu publikace M.Hampla a kol. (1996): *Geografická organizace společnosti a transformační procesy v České republice*, která představuje jeden z výsledků grantového úkolu GA ČR „Teorie transformačního procesu geografické organizace společnosti“ řešeného v letech 1993 – 1995, nenajdeme rovněž mezi uvedenými tématy žádný příspěvek o vývoji, resp. transformaci životního prostředí.

Přesto nechybí na začátku předmluvy konstatování o „vzájemné propojenosti a sounáležitosti politických, ekonomických a sociálních a do značné míry i ekologických změn“. Již tímto hodnocením se však nabízí dojem, že s „ekologickými změnami“ je to poněkud jinak než s těmi ostatními. Problematika životního prostředí – na rozdíl od ostatních aspektů a stránek transformačních procesů – zůstává však zjevně stranou soustředěné pozornosti a nedostává se jí zde potřebného prostoru. Objevuje se jen heslovitě a v podobě široce obecného pozadí typu „ve stavu a změnách v reprodukčním chování obyvatelstva ..., proměnách v migrační atraktivitě regionů... je zohledněna jejich široká podmíněnost politickými, ekonomickými, sociálními a ekologickými faktory...“.

Z uvedených příspěvků má nejbližší k hodnocení této podmíněnosti D. Džurová (1996), když popisuje Zdravotní stav obyvatel: regionální rozdíly. Z jejího příspěvku vybíráme významné konstatování, že „také kvantitativní vztahy mezi zdravotním stavem obyvatel, kvalitou životního prostředí a kvalitou sociálního prostředí podle okresů ČR prokázaly, že na úrovni zdravotního stavu obyvatel se významněji podílí kvalita sociálního prostředí než kvalita prostředí přírodního“ a že „přímé důkazy pro dříve u nás předpokládaný těsný vztah mezi znečištěným prostředím a úmrtností jsou velmi omezené“. Podle provedených výpočtů párových korelačních koeficientů dochází k závěru, že „úroveň úmrtnosti je na úrovni okresů spjata pozitivně zejména s národnostní heterogenitou obyvatelstva a s vyšším podílem rómského obyvatelstva... a negativně s podílem vysokoškolsky vzdělaných obyvatel a tzv. rodáků...“. Pro hodnocení vztahu ke kvalitě přírodního prostředí používá počet obyvatel žijící v I. až V. třídě úrovně prostředí podle metodiky Terplanu (agregovaný podle základních sídelních jednotek do okresů a velikostních skupin obcí).

Částečně se životnímu prostředí také věnuje příspěvek I. Bičicka a A. Götze (1996), v němž se dotýkají problému produkčně ekonomických skupin a devastace zemědělské krajiny, kde zdůrazňují neuvážené zásahy minulých let do odtokových poměrů. Se sarkastickou trefností k tomu dodávají, že „na současných nápravných projektech nejhůře postižených oblastí se podílejí stejní lidé, kteří ještě před 10 lety byli nejprogressivnějšími meliorátory“.

Místo závěru

Svou dlouhodobou praxí – a to na různých působištích a pozicích – jsem dospěl k přesvědčení, za kterým stojí zkušenosti nabývané v konkurenčním prostředí a v konkurenci s jinými obory, že:

- problematika životního prostředí poskytuje nejširší možnosti tvůrčího uplatnění geografie, které však nedokázala naše geografie v prospěch svůj i prospěch životního prostředí dostatečně zužitkovat
- geografie má objektivní předpoklady stát se velmi významným až vůdčím oborem právě a především při studiu a řešení otázek životního prostředí (jen málokterý obor se jí může v tomto směru úspěšně vyrovnat).

Na tuto roli a ambice by naše geografie a naši geografové neměli rezignovat. Měli bychom společně využívat každou příležitost k tomu, abychom ony

Tab. 2 – Významné vybrané události, práce a publikace v období 1989 – 1995

Období	Významná událost ve vztahu k životnímu prostředí a geografii
1989	Zákon o ohrožení životního prostředí (stává se trestným činem) – přijímá Federální sněmovna ČSSR v prosinci
1989	Ustavení Ministerstva životního prostředí ČR – prosinec
1990	Založení Federálního výboru pro životní prostředí – (byl však zrušen v srpnu 1992)
1990	Zahájení programu na vytvoření nové legislativy pro životní prostředí
1990	Publikace „Modré knihy“ o stavu a vývoji životního prostředí před rokem 1989
1990	Vydání první ročenky o stavu životního prostředí
1990	Vláda schvaluje Duhový program pro obnovu životního prostředí – publikace Program ozdravení životního prostředí ČR
1990	Geosystémová diagnóza stavu životního prostředí ČSR (Geografický ústav ČSAV) – první publikace ústavu v „nových časech“ včetně dříve nepublikovaných map
1991	První celoevropská konference ministrů životního prostředí – Dobříš u Prahy, 21. – 23. 6.
1991	Schválení zákonů o ochraně ovzduší, odpadech, Státním fondu životního prostředí a Úmluvy UNESCO o ochraně světového kulturního a přírodního dědictví
1992	Schválení zákonů o životním prostředí, o ochraně přírody a krajiny a hodnocení vlivů na životní prostředí
1992	Atlas životního prostředí a zdravotního stavu obyvatelstva ČSFR (Geografický ústav ČSAV a FVŽP) – jeho prezentace na konferenci v Riu de Janeiro
1992	Založení Fakulty životního prostředí Univerzity J. E. Purkyně v Ústí n. L. – první specializovaná fakulta v Česku (na Slovensku ve Zvolenu)
1992	Založení Společnosti pro udržitelný rozvoj
1992	Konference OSN o životním prostředí a rozvoji (UNCED) v Riu de Janeiro – přijetí Deklarace z Ria a dokumentu Agenda 21
1992	Zahájení prací na revizi a novém pojetí vymezení postižených oblastí ČR – VÚVA Praha – Pracoviště pro životní prostředí v Ústí n. L.
1993	První Zpráva o stavu životního prostředí v ČR pro vládu – nepublikovaná (od roku 1994 jsou pravidelně publikovány v češtině a angličtině)
1993	Zrušení Geografického ústavu ČSAV a založení brněnské pobočky Ústavu geoniky AV (zaměření na otázky ŽP)
1994	Delimitace kompetencí územního plánování z MŽP na MHPR ČR (nynější MMR, Ministerstvo místního rozvoje)
1994	Mezinárodní konference IGU v Praze, 22. – 26. 8. Životní prostředí a kvalita života ve střední Evropě: problémy transformace
1995	Zrušení VÚVA (Výzkumný ústav výstavby a architektury) a jeho pobočky Pracoviště pro životní prostředí v Ústí n. L.
1995	Schválení Státní politiky životního prostředí, 23. 8.

stále skryté kvality, přednosti a síly geografie – dnes tolik znásobené možnostmi využívání „geografických informačních systémů“ – dostali co nejdříve tam, kam patří, tj. do společenské praxe.

Naše geografie stála v rozhodujících momentech vývoje většinou „opodál“ – tímto způsobem jsme nevyužili ke svému uplatnění a posílení společenské

V roce 1988 nabízelo v bývalé SRN studium životního prostředí (Studiengang Umweltschutz) celkem 46 univerzit s nabídkou 97 studijních oborů a 18 nástavbových oborů, a 51 odborných vysokých škol (Fachhochschule) s nabídkou 73 studijních oborů a 3 nástavbových oborů.

Mezi odbornými směry (Fachrichtung), které se nejvíce orientují na studium životního prostředí je uváděno sedm směrů včetně geografie (Geographie) – dále zemědělství, stavební inženýrství, biologie, geologie, práva a hospodářství.

Studijní obory orientované na životní prostředí nabízelo v roce 1988 celkem devět geografických odborných směrů – na univerzitách v Bochumi, Brémách, Eichstättu, Kielu, Kolíně n. R., Marburgu, Münsteru, Saarbrückenu, a Trevíru, a kromě toho tři učitelské směry – na univerzitě ve Frankfurtu n. M. a na vysokých školách v Koblenzi a Schwäbisch Gmündu.

Více studijních oborů, než geografie, orientovaných na životní prostředí, nabízelo v té době pouze studium stavebního inženýrství a učitelské studium.

Např. na Ruhrské univerzitě v Bochumi v té době studovalo geografické obory celkem 1 400 studentů (!!). V záměrech pro další období se uvádí „další rozšiřování studijní nabídky ve vztahu k životnímu prostředí a prohlubující studium, ucelené ekologické studijní obory“. Výzkumné práce zahrnují: ekologie města a krajiny, ochrana půdy v urbánních a průmyslových územích, čistota ovzduší a imisní zátěže, funkce volného času spojené s přírodou, únosnost životního prostředí, pojetí starých zátěží. Jako hlavní pole pro uplatnění studentů jsou uváděna: prostorový vývoj (Raumentwicklung), životní prostředí a krajina (Umwelt und Landschaft) a informace a dokumentace (Information und Dokumentation).

Např. na univerzitě J. W. Goetheho ve Frankfurtu n. M. studovalo učitelství geografie pro základní a střední školy více než 710 studentů. Součástí přípravy učitelů jsou mj. geografické aspekty problematiky životního prostředí na příkladu Hessenska, ochrana životního prostředí a regionální plánování, výchova k životnímu prostředí v amerických a německých národních parcích apod.

Podle: Studienführer Umweltschutz (Umwelt Bundesamt Berlin, 4. Aufl., 1988, 699 s.)

prestiže oboru přelomová období na začátku 70. a 90. let (viz tab. 2) a pokud se vrátíme do minulosti i na začátku 50. let. Nyní jsou před námi další možnosti související např. s procesem evropské integrace, ale i se vznikem nových krajů a reformou státní správy a samosprávy, přípravou rozvojových dokumentů o území, s hodnocením důsledků vývoje a územních rozdílů v transformačním období, apod.

Životní prostředí by se mělo také stát nezbytným, přitažlivým a perspektivním obsahem výuky geografie, resp. zeměpisu na školách všech stupňů. V tomto směru bychom měli více sledovat vývoj ve světě a zejména u našich sousedů. O tom, jak intenzivně proniklo životní prostředí do výuky a studia geografie na vysokých školách, jak se spolu doplňují a sblížují, svědčí mj. vybrané údaje o situaci v bývalé SRN již na konci 80. let (viz příl. 2). Tam, ale např. i v Polsku bychom tedy měli hledat nejen inspiraci a povzbuzení, ale především přebíráním a uplatňováním jejich zkušeností se pokusit rychleji překonat naše zaostávání a zpoždění v tomto směru (viz též Hampl 1998).

Literatura:

- ANDĚL, J. (1993): K metodám hodnocení kvality životního prostředí. Sborník ČGS, 98, č. 1, ČGS, Praha, s. 25-33.
- Atlas životního prostředí a zdraví obyvatelstva ČSFR. Geografický ústav ČSAV a Federální výbor pro životní prostředí, Praha 1992.

- Atlas zasobow, walorow i zagrozen srodowiska geograficznego Polski. Polska Akademia Nauk, Inst. Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania Warszawa 1994.
- BÍČÍK, I. a GÖTZ, A. (1996): Regionální aspekty transformace českého zemědělství. In: Hampl, M. a kol. Geografická organizace společnosti a transformační procesy v České republice. PrF UK, Praha, s. 239-254.
- BUČEK, A., MÍCHAL, I., MIKULÍK, O. (1985): Ekologický generel ČSR. I. etapa – prostorová diferenciacie. Geografický ústav ČSAV Brno, Terplan Praha, 108 s. + mapa.
- BUČEK, A., MIKULÍK, O., eds. (1990): Geosystémová diagnóza stavu životního prostředí ČSR. Geografie – teorie a praxe 11. Geografický ústav ČSAV, Brno. 212 s. + mapa.
- DEMEK, J., ed. (1978): Životní prostředí České socialistické republiky. Studia Geographica 39. Druhé doplněné vydání. Geografický ústav ČSAV Brno. 175 s. + soubor map.
- DZÚROVA, D. (1996): Zdravotní stav obyvatel: regionální rozdíly. In: Hampl, M. a kol. Geografická organizace společnosti a transformační procesy v České republice. PrF UK, Praha, s. 155-178.
- HAMPL, M. a kol. (1996): Geografická organizace společnosti a transformační procesy v České republice. PrF UK, Praha, 395 s. + mapa.
- HAMPL, M. (1998): Realita, společnost a geografická organizace: hledání integrálního řádu. PrF UK, Praha. 110 s.
- KÁRA, J. (1993): Spor o paradigma, geografický výzkum a společenská praxe. In: Sborník – Teoretické přístupy a vybrané problémy v současné geografii. KSGRR PrF UK Praha, s. 4-8.
- MIKULÍK, O. (1993): Use of the Environment and Resulting Problems in Central and East Europe. Moravian Geogr. Reports, č. 1-2, Ústav geoniky AV ČR, Brno, s. 54-57.
- MOLDAN, B. a kol. (1990): Životní prostředí České republiky – Vývoj a stav do konce roku 1989. Academia, Praha, 281 s.
- MOLDAN, B. a kol. (1990): Koncepce ekologické politiky ČR. Duhová kniha MŽP ČR (pracovní verze pro veřejnou diskusi). In: Územní plánování a urbanismus, 17, č. 3, MŽP ČR, Praha, s. 113-156.
- MOLDAN, B. a kol. (1990): Duhový program, Program ozdravení životního prostředí České republiky. Academia a MŽP ČR, Praha, 83 s.
- POŠTOLKA, V. (1996): A New Approach to the Assessment and Delimitation of the Environmentally Damaged Areas in the Czech Republic. Geografie – Sborník ČGS, 101, č. 2, ČGS, Praha, s. 143-157.
- RAMBOUSKOVÁ, H., TRPÁK, P. (1990): Strategie trvale udržitelného rozvoje. Sborník z konference. Ekologická sekce ČSBS při ČSAV a MŽP ČR (2 svazky), 129 s. + 115 s.
- SÝKORA, L. ed. (1993): Teoretické přístupy a vybrané problémy v současné geografii. Katedra soc. geografie a reg. rozvoje PrF UK, Praha. 201 s.
- VAISHAR, A., KABELÁČOVÁ, K. (1990): Obyvatelstva a sídla. In: Geosystémová diagnóza stavu životního prostředí ČR. Geografie – teorie a praxe. GgÚ ČSAV, Brno, s. 69-103.
- Zákon č. 17 / 1992 Sb. o ochraně životního prostředí
- Zákon č. 114 / 1992 Sb. o ochraně přírody a krajiny
- Zákon č. 244 / 1992 Sb. o hodnocení vlivů na životní prostředí
- Zákon č. 58 / 1998 Sb. o právu na přístup k informacím o životním prostředí

(Pracoviště autora: katedra geografie, Pedagogická fakulta Technické univerzity Liberec, Hálkova 6, 461 17 Liberec 1, e-mail: vaclav.postolka@vslib.cz.)

Do redakce došlo 7. 9. 2001